

І.Л. БУРАК

БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

З ДАЛУЧАЛЬНЫМІ ЧАСТКАМІ

У бяззлучнікавых складаных сказах з далучальнымі часткамі могуць выражацца далучальна-азначальныя, далучальна-дапаўняльныя, далучальна-паясняльныя, далучальна-вылучальныя, далучальна-выясняльныя і далучальна-заклучальныя адносіны.

У бяззлучнікавых сказах з далучальна-азначальнымі адносінамі другая прэдыкатыўная частка характарызуе першую частку, вызначаючы ролю, прызначэнне, якасць таго, пра што ў ёй гаворыцца. Асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць указальным займеннікам **гэты, той, такі** і ўказальным прыслоўям **так, гэтак**, якія заўсёды знаходзяцца ў другой прэдыкатыўнай частцы і служаць найбольш важнымі паказчыкамі названых адносін. Пры гэтым другая частка можа азначаць усю першую частку або паасобныя яе члены. Калі далучальная частка азначае ўсю першую прэдыкатыўную частку, то займеннік **гэта** і прыслоўі **так, гэтак**, знаходзячыся ў структуры далучальнай часткі, выконваюць умяшчальную функцыю (умяшчаюць у сабе змест першай прэдыкатыўнай часткі): *Я быў тады малады і вельмі гарачы, гэтым і тлумачыцца зроблены мной учынак* (Б. Мікуліч). *Размова заканчвалася спрэчкай, так было заўсёды* (М. Зарэцкі). *Добра ў яго выходзіла, гладка, я гэтак ніколі не раскажаў бы* (А. Кулакоўскі). Калі далучальная частка азначае паасобныя члены сказа першай прэдыкатыўнай часткі, то займеннікі **гэты, той, такі** выконваюць замяшчальную функцыю: яны спалучаюцца з азначаемымі членамі сказа, якія паўтараюцца ў далучальнай частцы, і адцяняюць іх змест: *Апошнія словы Волька сказала гнеўна, гнеў гэты з'явіўся ў яе нечакана* (К. Чорны). *Апалае лісце ціха шапацела пад нагамі, у тым шапаценні – сум на леце* (А. Васілевіч).

У бяззлучнікавых сказах з далучальна-дапаўняльнымі адносінамі далучальная частка змяшчае паведамленне, што дапаўняе або ўдакладняе

змест аднаго з членаў першай прэдыкатыўнай часткі. Асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць парадку слоў і лексіка-граматычнаму значэнню дапаўняльнага або ўдакладняльнага члена сказа першай часткі, які ў змененай ці нязменнай форме паўтараецца ў далучальнай частцы і выдзяляецца інтанацыйна. Такі член сказа ў першай прэдыкатыўнай частцы часцей за ўсё выражаецца назоўнікам, а ў далучальнай частцы пры паўтарэнні замяняецца формай іншага склону назоўніка або займеннікам у форме таго ж ці іншага склону: *Там быў млын, у млыне працавала наймічка Люба Лук'янская* (К. Чорны). *Мы жывём у зямлянках, зямлянка – не дом* (А. Куляшоў). *Неўпрыкметку надышло жнівеньскае світанне – яно нечакана пранізала ноч і пагнала рэшткі цемры ў лагчыны і раўчакі* (Т. Хадкевіч). *На вуліцы Лясніцкі сустрэў Макрыну – яна ішла ад калодзежа з поўнымі вёдрамі* (М. Зарэцкі). Зрэдку дапаўняльны або ўдакладняльны член сказа выражаецца дзеясловам-выказнікам у першай прэдыкатыўнай частцы. Пры паўтарэнні ў далучальнай частцы ад яго ўтвараецца назоўнік, які выконвае функцыю дзейніка: *Навокал шумяць векавыя сосны, шум нудны, таемны* (П. Галавач). *Звоняць шыбы; звон – ясны, халодны* (М. Танк).

У бяззлучнікавых сказах з далучальна-паясняльнымі адносінамі далучальная частка паясняе і раскрывае змест першай прэдыкатыўнай часткі. Гэтыя адносіны заўсёды вызначаюцца на аснове агульнага зместу ўсіх слоў, што ўваходзяць у склад кожнай часткі. Асабліва выразна характар адносін праяўляецца тады, калі ў пачатку далучальнай часткі знаходзіцца ўказальная часціца *гэта (то)*, якая мае абагульняльнае значэнне: *Далей, на самым небасхіле, стаялі нізкія зубчатыя аблачынкі – гэта пачынаўся горны ланцуг* (Т. Хадкевіч). *Конскія капыты наблісквалі срэбрам – то ляцела насустрач бязмежная і бясконцая дарога* (М. Лынькоў). Калі ў далучальнай частцы ўказальная часціца адсутнічае, характар далучальна-паясняльных адносін праяўляецца менш выразна: *Пабудзіў яго жаночы голас; нейкая жанчына нараспеў гаварыла просьбу* (К. Чорны). *Пакрыліся пожны зялёнай травой, вясна нас вітае сваёю красою* (П. Броўка).

У бяззлучнікавых сказах з далучальна-вылучальнымі адносінамі далучальная частка служыць для выдзялення і падкрэслівання чагосьці важнага са зместу або звязанага са зместам першай прэдыкатыўнай часткі. Гэтыя адносіны вызначаюцца на аснове зместу прэдыкатыўных частак або асобных членаў, якія знаходзяцца ў далучальнай частцы і выдзяляюцца сэнсава і інтанацыйна. Пры такіх членах сказа звычайна ўжываюцца часціцы **асабліва, нават**, якія надаюць значэнню выдзялення пэўную ступень катэгарычнасці: *Усё жывое радавалася цёпламу дню, асабліва расшчабяталіся птушкі* (Я. Маўр). *Андрэй адразу стаў сур'ёзны, нават на твары яго мільгануў лёгкі цень замяшання* (М. Зарэцкі).

У бяззлучнікавых складаных сказах з далучальна-выясняльнымі адносінамі далучальная частка змяшчае паведамленне, якое раскрывае сутнасць або ўнутраны сэнс таго, пра што гаворыцца ў першай прэдыкатыўнай частцы. Змест далучальнай часткі з'яўляецца як бы вынікам, які не выводзіцца непасрэдна са зместу папярэдняй часткі, а служыць дадатковым паведамленнем да яго. Адзначаная асаблінасць абумоўлена адсутнасцю ў першай частцы такіх членаў сказа, якія б паказвалі на прамую падставу ўзнікнення таго, пра што гаворыцца ў далучальнай частцы. Асноўная роля ў выражэнні далучальна-выясняльных адносін належыць лексіка-граматычнаму значэнню слоў, якія ўжываюцца ў функцыі выказнікаў прэдыкатыўных частак: *Цярэшка глядзіць у акно: дахі абтрушаны снегам* (З. Бядуля). *Паглядзіце на нашы сады – наліўныя плады сабіраюць садоўніка рукі* (П. Панчанка). *Я расплюшчваю вочы – угары галлё дуба* (І. Шамякін).

У бяззлучнікавых сказах з далучальна-заклучальнымі адносінамі далучальная частка змяшчае дадатковыя звесткі абагульняльнага характару адносна зместу першай прэдыкатыўнай часткі. Такія адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі вызначаюцца на аснове іх зместу. У большасці выпадкаў змест далучальнай часткі – гэта заканамерны вывад або заключэнне адносна таго, пра што гаворыцца ў першай прэдыкатыўнай частцы: *Позна*

ўжо – нічога не зробіш (М. Зарэцкі). *Сонца ўжо ўзышло – пара!* (Я. Колас). *Вам патрэбны яшчэ ўсякія рабочыя, ну і прымайце іх* (М. Лынькоў). Іншы раз у далучальнай частцы падаецца не заканамерны, а магчымы ці верагодны вывад або заключэнне. У складзе такой часткі звычайна ёсць словы з мадальным значэннем: *Яблыня гэтая была седлаватай і аднабокай – відаць, нямала давялося ёй перанесці ўсякіх нягод* (А. Кулакоўскі). *Дыхае спёкай зямля – будзе, напэўна, дождж* (П. Глебка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх выражаюцца розныя віды далучальных адносін, маюць закрытую структуру. Яны аб'ядноўваюць дзве прэдыкатыўныя часткі, якія маюць будову двухсастаўных і аднасастаўных, поўных і няпоўных сказаў: *Васіліна нагнулася і расхінула рукой каліўцы, – яны ласкава крануліся пальцаў* (Т. Хадкевіч). *У збожжжа ўсякая ніва прыбралася – хараста там якога няма!* (Я. Купала). *Выйду ў вечар, вечар сіні, – вее багавіннем!* (П. Трус). *Побліз Віслы хаціна, пры хаціне садок* (П. Броўка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з рознымі часткамі

Бяззлучнікавыя складаныя сказы могуць фарміравацца з трох ці большай колькасці прэдыкатыўных частак, паміж якімі выражаюцца розныя віды семантыка-сінтаксічных адносін. Гэтыя часткі могуць звязвацца непасрэдна адна з адной, а таксама могуць аб'ядноўвацца ў пэўныя структурна-семантычныя групы.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны непасрэдна адна з адной, сустракаюцца рэдка. У іх склад звычайна ўваходзяць тры прэдыкатыўныя часткі аднатыпнай ці рознатыповай будовы: *Прайшоў гадок, мінуў другі, у касьбу запахлі мурагі* (Я. Колас). *Дзверы ў суседні пакой былі прычынены, у шчыліну пад імі біла святло – сонца якраз свяціла ў вокны таго пакоя* (Б. Мікуліч).

Шырока распаўсюджаны бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі, аб'ядноўваючыся адна з другой, утвараюць

структурна-сінтаксічныя групы. Такія сказы арганізуюцца з трох, чатырох і большай колькасці прэдыкатыўных частак рознай будовы: *На бліжнім двары асвер заскрыпеў – напэўна суседка толькі што скінула каромыслы з плеч: ёй трэба дайніцу вымыць і карову даіць* (З. Бядуля). *Бачыш – ліха мінула, непакоіцца годзе!* (П. Броўка). *Машына не чалавек, яна сама не пасее, дагледзець трэба* (Т. Хадкевіч). *Вось улетку дык раздольна: выйдзі з хаты ў поле, луг: цёпла ўсюды і прывольна, сонца многа, чысты дух* (Я. Колас). *Ліпа арганна спявала, усё жывое мядова пушылася і пенілася ў яе кроне, білася, драмала, некуды спяшалася – кожная галінка вяла сваю мелодыю* (В. Казько). *Заглядаю ў яго кашэль – ад зайздрасці ў мяне аж гараць вочы: амаль усё днішча ўкладзена бялюткімі, як сыр, адзін у адзін, маладымі баравічкамі* (Б. Сачанка).